

ПРЕГЛЕД И ПОДАЦИ О ЈЕДИНИЦАМА 2. УДАРНОГ КОРПУСА

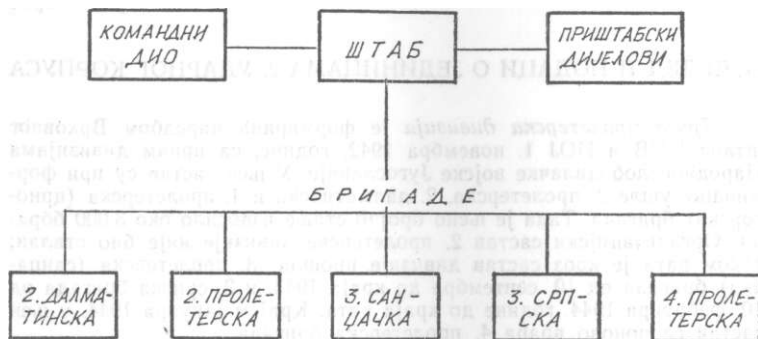
Друга пролетерска дивизија је формирана наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ 1. новембра 1942. године, са првим дивизијама Народноослободилачке војске Југославије. У њен састав су при формирању ушле 2. пролетерска, 2. далматинска и 4. пролетерска (црногорска) бригада. Тада је њено број то стање износило око 3 000 бораца. Организацијски састав 2. пролетерске дивизије није био сталан; током рата је кроз састав дивизије прошла: 3. пролетерска (санџачка) бригада од 10. септембра до краја 1943. и 3. српска бригада од 10. фебруара 1944. године до краја рата. Крајем јануара 1944. у њен састав се поново враћа 4. пролетерска бригада.

Приликом укључивања 2. пролетерске дивизије у састав 2. ударног корпуса (10. септембра 1943) у њеном формацијском саставу налазиле су се 2. пролетерска, 2. далматинска и 3. пролетерска (санџачка) бригада са слиједећим *саставом штабова бригада*: у 2. пролетерској: командант Љубодрег Ђурић, политички комесар Слободан Пенезић, замјеник команданта Миодрег Миловановић Луне, замјеник политичког комесара Јован Стаматовић; у 2. далматинској: командант Саво Бурић, политички комесар Мате Ујевић, замјеник команданта Обрад Егић, замјеник политичког комесара Тихомир Јањић; у 3. санџачкој: командант Жарко Видовић, политички комесар Милија Станишић, замјеник команданта Вуко Јововић, замјеник политичког комесара Гојко Друловић.

Друга пролетерска дивизија и истовремено формирана 1. пролетерска и 3. ударна дивизија биле су окосница Главне оперативне групе (ГОГ) којом је непосредно командовао Врховни штаб (ВШ), све до њеног укључивања у састав 2. ударног корпуса. У саставу ГОГ 2. пролетерска дивизија учествовала је у борбама са окупатором и квислиншким формацијама у Книнској крајини, југозападној Босни и Босанској крајини, Далмацији, Херцеговини, Црној Гори и Санџаку, у биткама на Неретви и Сутјесци, и у источној Босни, а послеје укључивања у 2. ударни корпус наставила је дјejства у Санџаку и Црној Гори, у западној Србији; учествовала је у андријевичкој операцији у долини Лима, да би се затим, крајем јула 1944. године, укључи-

ла у састав Оперативне групе дивизија, образоване наређењем Врховног штаба за продор у Србију (са 5 крајишком и 17. источnobосанском дивизијом), гдје је учествовала у њеном ослобођењу. Друга дивизија је потом од 23. марта 1945. стављена под команду 1. југословенске армије и учествовала у операцијама у долини Саве и Дрине и на Сремском фронту, после чега је враћена на територију Србије да помогне учвршћивање народне власти и државних институција.

2. ПРОЛЕТЕРСКА ДИВИЗИЈА

Друга далматинска до 23. фебруара 1944, 3. санџачка до 21 јануара 1944. 3. српска од 10. фебруара 1944, 4. пролетерска од 30 јануара 1944.

Ратни пут 2. пролетерске дивизије био је напоран и испуњен знатним победама и великим губицима. Тај пут је био дуг око 20.000 км. (Дјејства дивизије у саставу 2. ударног корпуса биће приказана у овом дијелу.)

Укључивањем дивизије у састав 2. ударног корпуса њено бројно стање било је сведено на око 2.000 бораца, због знатних губитака њених бригада у биткама на Сутјесци и Неретви. Доласком на територију Црне Горе и Санџака, њене бригаде су попуњене новим борцима, па је до краја 1943 бројно стање дивизије нарасло на близу 3.000 бораца. Током 1944. оно се стално повећавало, тако да је до краја 1944. дивизија имала 9.886 бораца, а већ првих мјесеци 1945. њено бројно стање нарасло је на преко 10.000 бораца.

Друга пролетерска дивизија је током рата попуњавана борцима са територија на којима је ратовала: из Црне Горе и Санџака, Босне и Херцеговине, Далмације, Србије и Хрватске; мањим дијелом у саставу њених јединица борили су се и борци из Македоније и Словеније.

Велико борбено искуство и морално-политички квалитети бораца и старјешина ње ог састава условљавали су да ова дивизија, у свим периодима рата, без обзира на борбено стање, успјешно извршава све борбене задатке који су пред њу постављани/Дивизија је успјеш о садјествовала како са јединицама у саставу корпуса тако и са другим јединицама које су повремено боравиле на његовом оперативном сектору.

За изванредне успјехе и подвиге њених бораца и старјешина 2. дивизија је била чешће похваљивана од Врхов ог штаба, а њене бригаде: 2. пролетерска, 2. далматинска, 4. пролетерска и 3. санџачка одликоване су, поред осталог, Орденом народног хероја

Одлуком Врховног команданта, средином децембра 1943. године, смијењен је штаб дивизије, због пропуста у борбама код Пријепоља. Почетком децембра 1943. именован је нови штаб у саставу: командант Љубо Вучковић, политички комесар Милосав Милосављевић, начелник штаба Саво Дрљевић.

Одласком 2. поолетерске дивизије из састава 2. ударног корпуса у састав Оперативне групе дивизија, због кадровских потреба, Врховни штаб је вршио неке измјене у саставу штаба дивизија, на основу којих је: Милинко Ђуровић био политички комесар од 1. јула до 14. децембра 1944. године, а Милија Станишић од 15. децембра 1944. до маја 1945. године, док је за команданта постављен Средоје Урошевић 1. септембра 1944. и вршио ову дужност до краја рата. Током рата у штабу ове дивизије промијењено је пет начелника штабова.¹

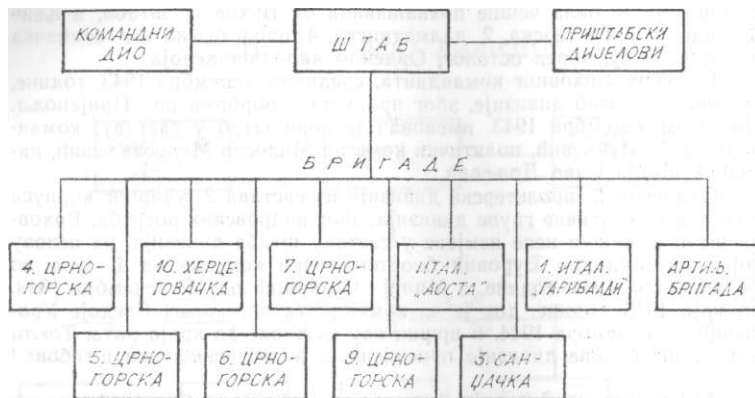
Трећа ударна дивизија формирана је 9. новембра 1942. године код Гламоча. У њен организациони састав приликом формирања ушле су: 5. црногорска, 10. херцеговачка и 1. далматинска народноослободилачка ударна бригада. Бројно стање дивизије на дал формирања било је око 3.000 бораца из Црне Горе, Далмације, Босне и Херцеговине. Због насталих промјена у саставу, губитака и каснијих попуна, бројно стање дивизије је у току рата варијало између 3.000 и 6.000 бораца, с тим што је при завршетку рата, послје веће попуне борцима из Ср~~бије~~, имала око 10.000 бораца.

Трећа дивизија је била под непосредном командом Врховног штаба од дана формирања до укључивања у састав 2. ударног корпуса. Дјествовала је у саставу Главне оперативне групе Врхов шг штаба у средњој Босни, Херцеговини, источној Босни и Црној Гори. У битки на Сутјесци изгубила је једну трећину свог борбеног састава, па је била присиљена да дјествује по мањим дијеловима и на ширем пространству. Попуна и реорганизација 3. дивизије извршена је почетком септембра 1943. године, када је укључена у састав 2. ударног корпуса са нешто измијењеним саставом. У саставу 2. ударног корпуса дивизија је наставила борбена дјества у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини, све до ослобођења ових области, па је за тим наставила борбе у завршним операцијама за ослобођење земље. У току ових операција укључена је (22. априла 1945) у састав 2. армије

¹ Архив ВНИ, рег. бр. 8/2, к. 394, 4/9-К391А, 1/2, к. 394; књига депеша штаба 2. к. 3 б о р н и к. т. II књига 10 док. 64, 64, 74, 95, 113, 129, 146; Нарешења Врховног команданта НОВ и ПОЈ, Јово Вукотић, Друга дивизија изд. Војног дела 1972; Војна енциклопедија изд. 1959, св. 2, стр. 626.

и продужила бorbеиa дјeствa у Бoснe, Хрватској и Словeнији, свe до коначнoг oслoбoђeњa зeмљe. Завршeткoм рaтa билa јe дислoцирaнa нa тeритoрији Хрватскe сa сјeдиштeм у Бјeлoвaру.

3. УДАРНА ДИВИЗИЈА

Трећа санџачка од 24. јануара до 29. фебруара 1944, 4. црногорска до 30. јануара 1944, 10. херцеговачка до 26. новембра 1943, 6. црногорска од 17. новембра 1943. до 23. фебруара 1944, 7. црногорска од 30. децембра 1943, 9. црногорска од 1. маја 1944, »Аоста« од 10. октобра до 2. децембра 1943. и 1. италијанска »Гарибалди« од 9. маја 1944. до 23. фебруара 1945, Артиљеријска бригада од 24. априла 1945.

Организациони састав 3. дивизије током рата није био устаљен, него се упућивањем јединица на друге секторе и формирањем нових бригада на оперативном подручју 2. ударног корпуса, крајем 1943. и током 1944. године, неколико пута мијењао. Током јула 1943. из састава дивизије је изашла I. далматинска бригада, која је упућена у Далмацију, гдје је укључе^{та} у састав 9. ударне дивизије 8. корпуса; у састав 3. дивизије је, после реорганизације, ушла 4. црногорска пролетерска бригада, која је 30. јануара 1944. поново враћена у састав матичне 2. пролетерске дивизије. Када су формиране 7. и 9. црногорска бригада, укључене су у састав 3. дивизије и остале у њеном саставу, заједно са 5. црногорском бригадом, до краја рата. *Штабови ових бригада*, при њиховом укључивању у 2. корпус били су: у 5. црногорској бригади командант Бошко Јанковић, политички комесар Драгиша Ивановић, замјеник команданта Нико Јовићевић; у 7. црногорској бригади командант Нико Стругар, политички комесар

Никола Ђаконовић, замјеник команданта Миливоје Грозданић, вршилац дужности. **замјеника** комесара Вјера Ковачевић; у 9. црногорској бригади командант Војо Годоровић, политички комесар Милисав Кољеншић, замјеник команданта Војислав Ђурашевић, замјеник политичког комесара Пејо Раичевић, начелник штаба Душан Драговић.

У саставу 3. дивизије су се у извјесним периодима налазиле краће или дуже вријеме и слиједеће формације: 3. санџачка бригада (од 24. јачуара до 29. фебруара 1944, када је ова бригада ушла у састав 37. дивизије), 6. црногорска бригада (од 17. новембра 1943. до 23. фебруара 1944. године, када је ова бригада укључена у Приморску оперативну групу), италијанска партизанска бригада »Аоста« (од 10. октобра до 2. децембра 1943, када је ушла у састав италијанске дивизије »Гарибалди«), 1. италијанска бригада дивизије »Гарибалди« (од 9. маја 1944. до 23. фебруара 1945, када је враћена у матичну дивизију).

Трећа дивизија је у организационом саставу као елементе штаба дивизије имала: Артиљеријски дивизион од 1. априла 1944, који је од 20. априла 1945. прерастао у Артиљеријску бригаду, Инжењеријски батаљон од 15. априла 1944. године. Штаб дивизије је био саображен прописаној формацији од стра*е Врховног штаба.

Трећа дивизија је у току рата имала истакнуту улогу, борећи се самостално и заједно са другим јединицама НОВ и ПОЈ, са разним окупаторским и квислиншким формацијама на територији Босне и Херцеговине, Црне Горе и Санџака, Хрватске и Словеније. У њеним редовима су се налазили припадници свих народа и народности Југославије. На свом ратном путу, дугом преко 4.000 км, имала је многобројне подвиге и побједе, али је задобила и тешке ударце, од којих се брзо опорављала и настављала борбу. Борбени морал бораца и старјешина ове дивизије био је на завидној висини током цијелог рата; зато су њене јединице добијале похвале и призвања од Врховног штаба и претпостављених штабова, као и висока одликовања.

На свом ратном путу 3. дивизија је имала губитке од око 3.000 погинутих и 4.500 рањених бораца и старјешина. Међу погинулим су и њена два команданта дивизија: Пери Ђетковић и Сава Ковачевић. Нанијела је непријатељу губитке, према подацима њеног штаба, од око 40.000 мртвих, рањених и заробљених.²

Двадесет девета херцеговачка дивизија формирана је наређењем Врхов Југ штаба од 16. новембра 1943. Процес њеног формирања је завршен 22. новембра из до тада формираних ударних група 10 херцеговачке бригаде,³ која је повећањем бројног стања, после капитулације Италије, развила једанаест батаљона подијељених у три ударне групе.

Формирањем 29. дивизије ударне групе су реорганизоване и укључене у састав 29. дивизије, као 10, 2. и 3. херцеговачка бригада.

2 Радован Вукановић, Ратни пут 3. дивизије.

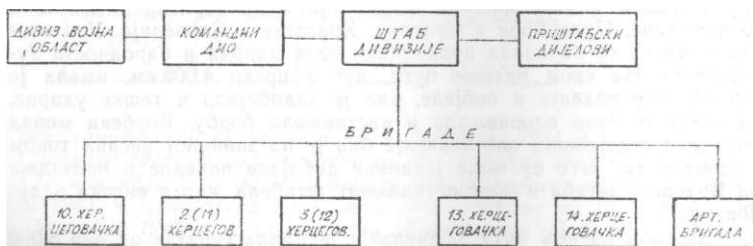
3 Десета херцеговачка ударна бригада је формирана 10. августа 1942. од Херцеговачког НОПО, Мостарског ударног батаљона и дијелова Калиновачког НОПО (Игманске чете); она је била прекањена јединица која је заједно са пролетерским и другим бригадама прешла тежак и славан ратни пут.

Нешто касније (18. децембра 1943), 2. и 3. бригада добијају нумерацију 11. и 12. херцеговачке народноослободилачке ударне бригаде.

Бројно стање 29. ударне дивизије приликом њеног формирања било је укупно 1.567 бораца у бригаама, не рачунајући борце у партизанским одредима Херцеговине (око 600). Током 1944. дивизија је добијала сталну попуњу, па је њено бројно стање нарасло на око 2.500 бораца, те су формиране још двије бригаде: 13. и 14. херцеговачка НОУ бригада, које су укључене у састав ове дивизије. До краја 1944. бројно стање дивизије нарасло је на око 7.500 бораца, не рачунајући борце ангажоване у војнотериторијалним органима и партизанским одредима, гдје се налазило преко 3.000 бораца. Завршетком рата дивизија је имала у свом саставу око 10.000 бораца.

Од низа мањих партизанских одреда и чета на територији Херцеговине, штаб дивизије је 23. новембра 1943. формирао Сјеверно-херцеговачки и Јужнохерцеговачки НОПО, који су поред оперативних задатака у склопу 29. дивизије вршили мобилизацијске задатке и били резервоар за попуњу бригада и формирање нових јединица.

29. ХЕРЦЕГОВАЧКА НОУ ДИВИЗИЈА

Једанаеста и 12. бригада од 22. новембра 1943, 13. бригада од 13. јуна 1944, 14. бригада од 10. септембра 1944, Артиљеријска бригада од 27. фебруара 1944.

Због бројног и организационог нарастања током рата састав дивизије се мијењао укључивањем нових бригада. Почетком 1945. године (27. фебруара), формирана је Артиљеријска бригада која је у саставу имала 3 дивизиона. *Штабови бригада* при њиховом укључивању у 29. ударну дивизију били су: у 10. херцеговачкој командант Никола Љубибратић, политички комесар Чедо Капор, замјеник команданта Пеко Богдан, замјеник политичког комесара Слободан Шакота, начелник штаба Мустафа Диздаревић; у 11. херцеговачкој командант Обрен Ивковић, политички комесар Широ Срзентић, замјеник команданта Срећко Рељић, замјеник политичког комесара Мато Маркотнћ, начелник штаба Драго Ђукановић; у 12. бригади

командант Данило Комненовић до 16. маја 1944, политички комесар Ђоко Новосел, замјеник команданта Миленко Окиљевић, замјеник политичког комесара Франц Новак, начелник штаба Фрањо Томаић; у 13. бригади командант Данило Комненовић, од 16. маја 1944, политички комесар Енвер Ђемаловић, замјеник команданта Милорад Кујачић, замјеник комесара Новак Анђелић; у 14. бригади командант Радован Шакотић, политички комесар Мирко Игњатић, замјеник команданта Миле Вукаловић, замјеник политичког комесара Миљо Милатовић, начелник штаба Хусо Аликалфић, а у Артиљеријској бригади командант Трипо Бјелица, политички комесар Славо Ђурић.

Пошто је 29 ударна дивизија, поред оперативне имала и војно-територијалну функцију, у њеном штабу је нешто касније постојао помоћник команданта који је био одговоран за организацију и функционисање дивизијске војне области, која је имала своје извршне органе: 1. команду војног подручја за билећки, гагачки и невесињски срез; 2. команду војног подручја за столачки, љубињски и требињски срез, а касније, када је ослобђена цијела Херцеговина, формирана је и 3. команда војног подручја за мостарски и коњички срез, с тим што су извршене измјене у територијалној припадности неких срезова.

Оперативно подручје 29. дивизије било је сјеверна и јужна Херцеговина. На њему је била организована и функционисала дивизијска војна област са својим органима под заштитом претежно партизанских војних одреда и стража. Међутим, оперативна дјелства јединица ове дивизије су се одвијала и изван овог подручја, у сук сједним областима Црногорског и Далматинског приморја и у источној Босни.

Попуњавање дивизије вршено је гретежно са територије Херцеговине, али су се у њеним редовима борили и припадници других народа и народности који су ступали у ову јединицу када сналазила на њиховим теренима. Водила је непрестане борбе, у саставу корпуса и самостално, на територији Херцеговине све до њеног ослобођења; у Црној Гори и Босни учествује у операцијама за ослобођење Сарајева и долине Босне, а затим у завршним операцијама за ослобођење земље на територији Хрватске и Словеније у саставу 4. армије од 20. априла 1945. године.

Изванредну покретљивост и маневарску способност 29. дивизија је показала за цијело вријеме рата, при чему су њени борци и старјешине испољавали високе борбене и моралне квалитете, како у борбама тако и на дугим и тешким маршевима. У борбама је имала знатне губитке у мртвим и рањеним, али је разним непријатељским јединицама нанијела много веће губитке у мртвим, рањеним и заробљеним. За успјехе и подвиге њених бораца и старјешина дивизија је често похваљивана од Врховног и штаба 2. корпуса, а њене бригаде су одликоване ратним одликовањем, међу којима 10. херцеговачка и Орденом народног хероја.⁴

Италијанска партизанска дивизија »Гарибалди« формирана је од италијанских војника који су прешли на страну НОВЈ. Од дије-

⁴ Херцеговина у НОР-у, изд. стр. 651; Војна енциклопедија, прво издање, св. 2, стр. 675; Зборник, т. II књ. 10, док. 141 и т. IX* књ. 4, док. 121.

лова италијанске дивизије >Тауринензе«⁵ формиране су двије партизанске бригаде: 1. италијанска партизанска бригада »Аоста«, формирана код Никшића 11. октобра 1943. године од око 800 бораца у 4 батаљона, и 2. италијанска партизанска бригада дивизије »Тауринензе« од око 800 бораца у 4 батаљона, формирана код Колашина 19. октобра 1943. године.

Италијанска дивизија »Венеција«⁶ прешла је на страну НОВЈ 10. октобра 1943. у рејону Берана, па је одмах, по приједлогу штаба 2. корпуса, преформирана у пет бригада (око 5.000 војника). Пошто су се у првим борбама показале гломазне и непокретне, по наређењу штаба корпуса извршено је њихово преформирање и саображавање организацији и формацији наших партизанских ударних бригада.

По наређењу штаба 2. ударног корпуса од 27. новембра 1943. године, од јединица дивизије »Тауринензе« и »Венеција« формирана је 2. децембра 1943. италијанска партизанска дивизија »Гарибалди«, јачине од око 5.000 бораца у четири партизанске бригаде. *Састав штабова бригада* био је сљедећи: у 1. бригади команданти Карло Равчић, а затим Анђело Престини, комесари Милан Вуковић и Милош Бакочевић; у 2. бригади команданти Пјетро Маркизио, Роберто Берио, Итало Пароли и Карло Кестроне, политички комесари Мачојло Манојловић и Вељко Брковић; у 3. бригади команданти Фераре Пива, Спирито Раинери, политички комесар Ерих Кош; у 4. бригади команданти Љионело Албертини, Пјетро Адрици Зоватаро, политички комесар Велимир Мијовић.⁷

Састав штаба дивизије: командант генерал Ђовани Батиста Оксипија, до тада командант дивизије »Венеција«, замјеник команданта генерал Лоренцо Вивалда, до тада командант дивизије »Тауринензе«, политички комесар Ристо Вулетић. Када су нешто касније (средином 1944. године) генерали Оксипио и Вивалда, одлуком италијанске Врховне команде, распоређени на друге дужности у Италији, за команданта дивизије одређен је Карло Равнић, а за помоћника начелника штаба Сесићо Марчело. Карло Равнић је на овој дужности остао до краја рата, односно до повратка дивизије у Италију.

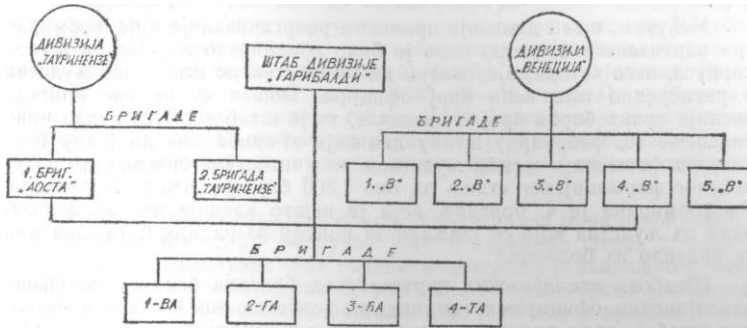
5 Дивизија »Тауринензе« после напада на Југославију (1941) водила је борбе са јединицама НОВЈ током 1942. и 1943. у источној Босни, Санџаку и Црној Гори; учествујући у трећој, четвртој и петој офанзиви. У вријеме капитулације Италије налазила се према бањи, у рејону Боке Которске. После неуспјешног покушаја да се одупре продору Нијемаца у ову област, дијелом прелази на страну НОВЈ (2. ударни корпус) после повезивања са 5. црногорском бригадом у рејону Грахова, а њену главнину Нијемци успијевају да разбију, заробе и разоружају.

6) Дивизија »Венеција«, по окупацији Југославије учествује у угушивању народног устанка у Црној Гори (1941), а потом, крајем 1941. и током 1942. и 1943. године, води борбе са јединицама НОВЈ у Санџаку и Црној Гори, учествујући и у четвртој и петој опортунистичко-квислиншкој офанзиви на територији Црне Горе, Санџака и Херцеговине. После пете офанзиве дислоцирана је у Санџаку и Црној Гори (у долинама Лима и Таре) и на овој територији ју је затекла капитулација Италије. Под притиском јединица 2. ударног корпуса прешла је комплетно на страну НОВЈ.

7 Податке за ове штабове је дао Вељко Брковић.

РАЗВОЈ И ФОРМИРАЊЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ПАРТИЗАНСКЕ ДИВИЗИЈЕ »ГАРИБАЛДИ«

Преласком дивизија »Тауринензе« и »Венеција« на страну НОВЈ формиране су двије односно пет бригада. Формирањем дивизије »Гарибалди« преформиране су у четири бригаде

Неборачко и изиомогло људство ових дивизија и војници који нијесу били расположени да наставе борбу против Нијемаца били су разоружани и организовани у једанаест радних батаљона, преформираних нешто касније (21. фебруара 1944) у шест радних батаљона, који су стављени на располагање и употребу на радовима војно-позадинским властима — командама подручја и командама мјеста — на територији Црне Горе, Херцеговине и Санцака, које су се старале о њиховој употреби, смјештају и исхрани. Исцрпени и болесни војници су упућивани у болницу на лијечење и опоравак, а касније су постепено репатрирани у Италију. Људство у радним батаљонима послужило је и као резервоар за попуну јединица, пошто се добровољно групно и појединачно јављало за одлазак у партизанске бригаде.

Разни специјалисти из италијанских дивизија — артиљерци, инжењерци, везисти и др. распоређивани су и у остале јединице 2. корпуса, које су оскудијевале у помоћи ове врсте.

Партизанска дивизија »Гарибалди« је укључена у организационни састав 2. ударног корпуса и стављена под команду његовог штаба на основу наређења Врховног штаба, а у сагласности са штабом ове дивизије.

Пошто су дотадашње бригаде, које су биле формиране одмах послје преласка ових јединица на страну НОВ, још биле гломазаче и недовољно покретне за партизанске услове ратовања, то је штаб корпуса одлучио да их реорганизује на принципу партизанских ударних бригада НОВЈ, и да их очисти од људства које је још било

фашистички настројено и неспремно за борбу против њемачких и квислиншких јединица. Формирањем дивизије »Гарибалди« постигнут је тај циљ, иако са нешто смањеним бројним стањем (око 4.000 бораца), јер је она узбрзо постала покретна и борбена јединица, спремна за извршавање задатака са нашим осталим јединицама.

Међутим, штаб дивизије приликом реорганизације није формирао три партизанске бригаде, како је било предвиђено наређењем штаба корпуса, него четири, вјероватно да би обухватио што више људства и распоредио што већи број официра. Пошто су се ове бригаде после првих борби бројно смањиле, то је штаб корпуса издао ново наређење (6. фебруара) штабу дивизије »Гарибалди« да једну бригаду расформира и њеним људством попуни остале бригаде, до предвиђеног формацијског стања од око 1.300 бораца, што је и учињено. Расформирана је 4. бригада, која је нешто касније поново формирана од људства које се јављало за попуну из радних батал>она или се вратило из болнице.

Штабови италијанских партизанских бригада били су попуњени италијанским официрима (командант, замјеник команданта и начелник штаба), осим политичких комесара и интенданата, који су додјеливани привремено из осталих јединица 2. ударног корпуса.

За преваспитавање припадника ове дивизије у духу демократских традиција и стремљења народноослободилачке борбе формиран су по баталјонима и бригадама антифашистички одбори, на челу са политичким комесаром јединице као секретаром одбора. Ови одбори су утицали на подизање морално-политичке свијести и чврстине војничких колектива, способних да наставе борбу у Југославији против Нијемаца и њихових сарадника.

У оквиру реорганизације дивизије, 13. фебруара 1944. године извршена је и реорганизација њеног штаба с тим што је организација дивизије била прилагођена организацији осталих јединица НОВЈ, тако да су поред командног дијела штаба (командант, замјеник команданта, начелник штаба и политички комесар) формиран одговарајући одсједи штаба дивизије: оперативни, обавјештајни, интендантски, санитарски и војни суд (штаб је имао у свом саставу 8 официра, 15 подофицира и 89 војника).

Ради стицања искуства и бољих услова исхране, те ради боље и ефикасније употребе италијанске бригаде, оне су повремено претпочињаване осталим јединицама (дивизијама) 2. ударног корпуса: и бригада штабу 3. дивизије (од 9. маја 1944); 2. бригада штабу 37. дивизије (остала до 23. фебруара), а од 24. августа штабу 29. дивизије; 4. бригада (од 24. августа) штабу Приморске оперативне групе. Извјесно вријеме њене двије бригаде провеле су на територији источне Босне под оперативном командом штаба 3. ударног корпуса. односно 5. крајишке и 17. источnobосанске дивизије, које су се налазиле на његовој територији. Дјејствујући у саставу јединица НОВЈ, италијанске партизанске бригаде стицале су више борбеног искуства и постајале еластичније, па су могле и самостално решавати добијене задатке.

Дивизија »Гарибалди« водила је борбе против Нијемаца, четника, усташа и муслиманске милиције, заједно са осталим јединицама 2.

ударног корпуса, у Црној Гори, Санџаку, Херцеговини и источној Босни. Нарочито се истакла њена 1. бригада под командом Карла Равнића у борбама на десној обали Лима у јуну 1944. године, ради чега је била и похваљена од штаба 2. ударног корпуса.

Дивизија »Гарибалди« је током јануара 1945. године, после ослобођења Црне Горе, прикупљена у цјелини на простору Билећа—Велимље, а нешто касније у ослобођеном Дубровнику, одакле је, на основу договора Врховног штаба НОВЈ са италијанском Врховном командом, почетком марта 1945 (8—15. марта) пребачена у Италију, на острво Сицилију, са око 3.500 бораца, гдје је остала као посадна јединица до завршетка рата. Она је у борбама изгубила неколико хиљада бораца, а доста велик број је умро од тифуса и других болести.⁸

Тридесет седма санџачка дивизија формирана је на основу одлуке Врховног штаба од 25. фебруара 1944. и наређења штаба 2. ударног корпуса од 29. фебруара 1944. године. Формирање је завршено 4. марта 1944. године, и у њен састав су укључене 3. пролетерска (санџачка), 4. санџачка и 8. црногорска бригада. Ове јединице у вријеме формирања дивизије налазиле су се у рејонима Пљеваља, Бијелог Поља и Брана, а штаб дивизије у Шаховићима.

Бројчо стање 37. дивизије на дан њеног формирања било је око 2.300 бораца, не рачунајући партизанске одреде на њеном оперативном подручју. Добијајући попуну са територије Санџака, а касније из Србије, дивизија је током рата повећавала бројно стање: у децембру 1944. имала је око 9.000 бораца, 1. марта 1945. преко 10.000 бораца, а крај рата је дочекала са бројним стањем преко 11.000 бораца и старјешина (1. маја 1945).

Нешто касније (21. августа 1944) у састав ове дивизије ушла је 5. санџачка бригада, а изашла је из њеног састава (7. септембра) 8. црногорска бригада, која је ушла у састав 1. пролетерске дивизије. У априлу 1945. од Артиљеријског дивизионог развијена је Артиљеријска бригада ове дивизије састава три дивизиона по 2 батерије. Све бригаде имале су у саставу три до четири батаљона и одговарајуће органе и приштапске дијелове.

Штаб дивизије имао је командни дио са приштапским дијеловима и дивизијску војну област са командама подручја и командама мјеста. Под његовом командом били су и партизански одреди на територији Санџака. Састав првог штаба дивизије био је: командант Жарко Видовић, политички комесар Мило Јовићевић, начелник штаба Раде Ђ. Кнежевић, замјеник команданта за дивизијску област Никитца Кнежевић, политички комесар дивизијске области Павић Радовић. Крајем фебруара 1945. састав штаба дивизије измијењен је због одласка његових дотадашњих чл^аова на друге дужности, па су постављени: за команданта Чедо Друловић, за политичког комесара Данило Кнежевић, за помоћника комесара Војо Терић, за начелника штаба Душан Филиповић.

⁸ Зборник, том II, књ. 10 и бр. III, књ. 6 д. 24 и 114 и к. 7 (док. 57) историјски записи, књ. XXVIII, св. 3-4, стр. 605; Ратни пут 3. дивизије; књига депеша 2. корпуса.

37. САНЦАЧКА НОУ ДИВИЗИЈА

Трећа санџачка од 29. фебруара 1944, 4. санџачка од 29. фебруара 1944, 8. црногорска од 29. фебруара до 7. септембра 1944, 5. санџачка од 22. августа 1944, Артиљеријска од 23. априла 1945.

Састав штабова бригада ириликком њиховог укључивања у дивизију био је: у 3. бригади командант Халил Хаџимуртезић, политички комесар Милија Станишић; у 4. бригади командант Милан Абрамовић, политички комесар Живко Жижић, замјеник кома-гданта Чедо Друловић, замјеник комесара Вељко Мариновић; у 8. црногорској бригади командант Блажо Марковић, политички комесар Јокаш Брајовић, замјеник команданта Никола Поповић, замјеник комесара Бошко Брајовић, начелник штаба Војин Ћоровић, а у 5. санџачкој бригади командант Данило Јауковић, политички комесар Живко Цувер, замјеник команданта Вукосав Бошковић, помоћник политичког комесара Јосиф Струњаш; у Артиљеријској бригади командант Крајо Грбовић, политички комесар Радоман Обрадовић.

Старјешински састав јединица 37. дивизије био је попуњен искусним руководиоцима из првих црногорских и санџачких бригада, што је умногоме допринијело да је морално-политичко стање дивизије било током рата на завидној висини, те је она успјешно извршавала све задатке који су пред њу постављани од Врховног штаба и штаба 2. ударног корпуса. Више од једне трећине борачког састава дивизије било је организовано у Партији и СКОЈ-у (око 1.500 чланова КП и око 2.000 чланова СКОЈ-а).

Оперативно-мобилизацијско подручје 37. ударне дивизије било је на територији Санџака, са тежиштем борби у сливовима Таре и Лима, али је она дјествовала и изван овог подручја: у Црној Гори, Србији и источној Босни. На овим територијама дивизија је водила борбу против Нијемаца, четника, недићеваца, усташа, домобрана и разних милицијских формација. Послије ослобођења Санџака учествује у борбама за ослобођење источне Босче и Сарајева, а послје сарајевске операције враћена је на територију Санџака и у долину Дрине, гдје помаже народним властима у ликвидацији осгатака чет-

ничких и усташких група које су покушавале да иа ослобођеној територији изводе диверзије и друге акције против нове народне власти.

Ова дивизија је испољила изванредну вјештину у борбама са непријатељем како на плачинском земљишту тако и у долинама* као и у савлађивању природних препрека — форсирању ријека и др. У њеним редовима борили су се припадници готово свих наших народа и народности: Срби, Хрвати, Муслимани, Црногорци и други.

На територији Санџака, под командом штаба 37. дивизије било је током 1943. године, и касније развијено неколико партизанских одреда који су дјествовали у пријепољском, пљеваљском, прибојском, нововарошком и тутинском срезу. Одреди су били и резервоар за попуну бригаду^ а садјествовали у борбама на њиховом подручју. Састав одреда сачињавала су два до три батаљона, јачине око 150—200 бораца у одреду.

Губици 37. ударне дивизије на свом дугом ратном путу биле су преко 4.000 погинулих и рањених бораца и руководилаца, док су њене јединице непријатељу нанијеле губитке (по сопственим подацима)⁹ око 50.000 мртвих, рањених и заробљених војника и старјешина.

Приморска оперативна група 2. ударног корпуса. Црногорско приморје и Бока Которска са непосредним залеђем добијају крајем 1943. и почетком 1944. године већи оперативни значај, не само због гарнизона чврсто посједнутих од њемачких јединица него и због упорних тежњи четника да искористе присуство окупаторских јединица за неометано прикупљање својих разбијених дијелова из разних крајева Црне Горе, Санџака и Херцеговине, ради повезивања са четничком емиграцијом и сријетања »савезника«, чије им је искрцавање у овој области обећавано преко енглеских савјетника у четничким штабовима.

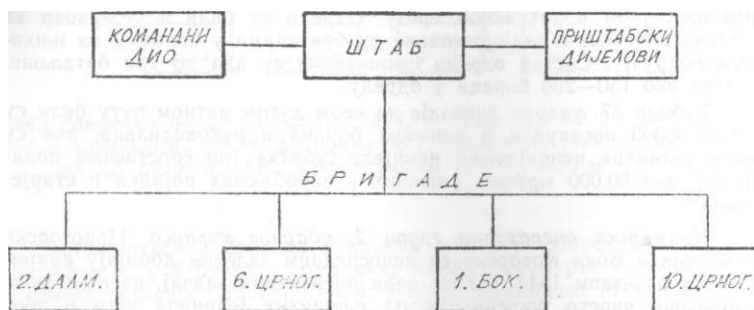
Црна Гора је, захваљујући успјешним дјевствима јединица 2. ударног корпуса, постала значајна област народноослободилачког покрета, па је било неопходно ослободити и Црногорско приморје са залеђем и повезати га са ослобођеном територијом у јединствену територијалну цјелину, као одсечну даску за даље борбе за коначно ослобођење земље од окупатора.

Ова приморска област, у којој се домаћа реакција прикупљала и покушавала повезивати са иностранством, била је за нас веома важна, како у ово врјеме тако и касније, све до њеног коначног ослобођења. Ријеч је о покушајима да се преко ослобођеног дијела Италије ступи у контакт са представницима еМигрантске владе и британских кругова који су је подржавали. Присуство четничких група и јединица и других непријатеља у приморској области негативно се одражавало и на њено залеђе, гдје је код дијела становништва још било ишчекивања, пошто је непријатељ лажном пропагандом уносно забуну и неизвјесност.

⁹ Зборник, т. I, књ. 16, док. 218; Р. Вукановић, наведено дјело; Жарко Видовић, Трећа пролетерска бригада, изд. 1972, Београд, Зборник, т. III, књ. 7, док. 74; наредба 2. к. о формирању 37. дивизије; Војна енциклопедија, св. 10, стр. 188, прво издање.

Малобројне снаге НОВ и ПО у овој области, без обзира на своју активност, нијесу могле ликвидирати разне негативности које су се овдје испољавале због присуства окупатора и четничких група, те је било неопходно присуство наших јачих снага на овом терену.

ПРИМОРСКА ОПЕРАТИВНА ГРУПА

Друга далматинска 23. фебруара 1944. до 5. јануара 1945, 6. црногорска од 23. фебруара 1944, 1. бокешка од 5. октобра 1944, 10. црногорска од 18. септембра 1944.

Врховни командант је уочио циљеве окупатора и реакционарних група и њихову заинтересованост за ово подручје, па је инсистирао да 2. ударни корпус упути тамо довољно снага да осујете намјере непријатеља и ову област ставе под своју чврсту контролу. Као последица таквог става дошло је, по његовом наређењу од 23. фебруара 1944. године, до формирања Приморске оперативне групе (ПОГ), у чији састав су ушле 6. црногорска и 2. далматинска бригада, Ловћенски и Никшићки одред и 1. бокешки баталјон (формиран 25. јануара 1944). Касније, када су на овом подручју формиране нове бригаде, 10. црногорска (18. септембра 1944) и 1. бокешка бригада (5. октобра 1944), укључене су у састав Оперативне групе.

Одлуком Врховног штаба у штаб ПОГ постављени су: за команданта Радомир Бабић, за политичког комесара Јагош Ускоковић, кога је касније замијенио Бошко Туричковић, за начелника штаба Новак Перућица, а замијенио га је Милутин Дапчевић.

Састав штабова бригада био је слиједећи: у 6. црногорској (формирана 14. новембра 1943) командант Вељко Жижић, политички комесар Јован Ђуровић, замјеник команданта Војин Тодоровић; у 10. црногорској командант Никола Бановић, политички комесар Стево

Ковачевић, замјеник команданта Никола Живковић, начелник штаба Владимир Драговић; у 1. бокешкој командант Божо Јовановић, политички комесар Мато Петровић, замјеник команданта Јоко Борота, помоћник политичког комесара Мило Медиговић, начелник штаба Војин Јањевић.

Пошто је Приморска оперативна група имала ранг дивизије, њен штаб је у свом саставу развио командне и приштапске органе предвиђене за дивизијску формацију.

Бројно стање Приморске оперативне групе током рата се кретало од 3.000—4.000 бораца и руководилаца, док је њено почетно бројно стање било око 2 000 бораца. Промјене су настајале, поред попуна, и због промјена у саставу бригада. Послије ослобођења Црногорског приморја, у ПОГ је дошао већи број бораца са ослобођеног Космета. У њеним јединицама су се налазили борци са територија Црне Горе, Боке Которске, Далмације и Космета — Срби, Црногорци, Хрвати и Албанци.

Приморска оперативна група је у свом саставу имала четири ударне бригаде и остале формацијске дијелове, а повремено су јој потчињаване за извршавање задатака и друге јединице корпуса. Под командом њеног штаба налазили су се и партизански одреди на њеном оперативном подручју: Ловћенски, Никшићки и повремено Зетски.

Активност Приморске оперативне групе потпуно је оправдала њено постојање. Њене јединице су показале изванредну виталност борећи се, на тешко проходном каменитом терену пуном многобројних вртача и висова, продола, увала и кањона, против многобројних непријатељских формација које су је покушавале потиснути из ове области. Оне су успијевале да потуку непријатеља на том простору, да му задају јаче ударце и губитке и да на вријеме извоше постављене задатке. Јединице ПОГ учествују у завршним операцијама за коначно ослобођење Црногорског приморја и Боке Которске, да би послје ослобођења ових области наставиле борбу заједно са осталим јединицама 2. ударног корпуса у Санцаку и источној Босни (6. бригада). Крајем рата, јединице ПОГ учествују у чишћењу и ликвидацији заосталих квислиншких група у Црној Гори (10. бригада) и на Космету (1. бокешка и 6. црногорска), помажући на тај начин органе народне власти и јединице Корпуса народне одбране у извршавању задатака које је ситуација на овим теренима захтијевала. Друга далматинска бригада је по наређењу ВШ упућена у састав 8. НОЈ корпуса.

Ослобођењем Црне Горе са Црногорским приморјем и Боком Которском престало је постојање ПОГ као јединствене формације, па су њени дијелови упућивани на задатке на секторима других јединица 2. ударног корпуса. Њен штаб је престао да функционише почетком априла 1945. године, када су његови чланови распоређени на друге дужности.¹⁰

Артиљеријска група 2. ударног корпуса. Наређењем штаба 2. ударног корпуса од 8. маја 1944. године, од дотадашњег Артиље-

¹⁰ Р. Вукановић, поменуто дјело: Архив ВИИ, к. 397, рег. бр. 19/1-3, 3 б о р н и к, Ш к. 6, док. 66, исто к. 8, док. 169, и 193; наређење штаба 2. корпуса о формирању, Војна енциклопедија, св. 1 и 9, прво издање.

ријског дивизиона 3. ударне дивизије формирана је Артиљеријска група 2. ударног корпуса, у почетку састава два дивизиона: 1. и 2. дивизион Артиљеријске групе, који су одмах придодати 3. и 37. дивизији.

Нешто касније (22. јуна 1944), формиран је штаб Артиљеријске групе ради ефикаснијег коришћења и употребе артиљеријских јединица корпуса у вези с оперативним захтјевима јединица на појединим секторима оперативног подручја корпуса и ради стручног уздицања и усавршавања артиљеријског кадра и осталог људства у саставу корпуса.

АРТИЉЕРИЈСКА ГРУПА 2. УДАРНОГ КОРПУСА

Артиљеријска бригада 3. дивизије формирана 24. априла 1945, Артиљеријска бригада 37. дивизије формирана 23. септембра 1945, Артиљеријска бригада 39. дивизије формирана 27. фебруара 1945.

Штаб Артиљеријске групе је непосредно руководио и командовао свим артиљеријским јединицама корпуса, артиљеријским радионицама, магацинима и другим артиљеријским средствима и спремом. Био је одговоран за стручно, тактичко и политичко руковођење Артиљеријском групом, с тим што је повремено за техничку употребу и подршку додјеливао дијелове групе дивизијама и бригадама на појединим секторима.

Током рата артиљеријске јединице су попуњаване наоружањем и опремом, било из непријатељевог плијена или из савезничке помоћи. У вези са све већим захтјевима јединица за оперативном подршком у акцијама, формација Артиљеријске групе се проширила тако да су њен организациони састав сачињавали: 1. и 2. брдски артиљеријски дивизион, 3. хаубички дивизион, 1. моторизовани дивизион, Артиље-

ријски дивизион при 29. дивизији; артиљеријска батерија при 37. дивизији. Артиљеријски дивизиони 3, 29. и 37. дивизије развили су се до краја рата у артиљеријске бригаде ових дивизија.

Бројно стање Артиљеријске групе (1. јануара 1945) било је 2.091 борац и старјешина, а од наоружања је имала 63 оруђа (топа) разних калибара (од 37 до 160мм), поред осталог оружја (пушака, пушко-митраљеца и др).

Штаб Артиљеријске групе су сачињавали: командант Милош Пајевић, нешто касније Душан Секулић, политички комесар Вукота Радовић, и одговарајући приштапски дијелови.¹¹

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ НА ТЕРИТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ, САНЦАКА И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Партизански одреди су оружане формације које су се развиле из герилских одреда, чета и батаљона, пониклих на овим подручјима у јулском устанку 1941. године и, касније, у борбама против окупатора и његових сарадника. Током 1941. били су реорганизовани по јединственој формацији прописаној од стране Главног, односно Врховног штаба НОВ и ПОЈ послје војно-политичког савјетовања у Столицама.

Партизански народноослободилачки одреди (НОПО) су на својим територијама изводили борбена дјјства, извршавали заштитне, мобилизацијске и друге задатке. Формирани су на територији једног до три среза, састава два до пет батаљона, зависно од величине територије, па је њихово бројно стање било различито и промјенљиво. Одреди су, по степену мобилизације, стално давали из свога састава попуњу за остале јединице НОВ, па је то утицало на сталну промјенљивост њиховог бројног стања.

Партизански одреди на територији Црне Горе, Санцака и Херцеговине водили су жестоке борбе против окупатора и његових сарадника, све од формирања, током 1941 и прве половине 1942. године, када су били принуђени да, под притиском многобројних непријатељских јединица, напусте ове територије (почетком јуна 1942. године) и да се повуку у Босну, при чему су се неки одреди у овим борбама распали. По одлуци Врховог штаба НОВ и ПОЈ, одреди су у периоду мај—јун 1942. расформирани, а људство из њиховог састава ушло је у 3. санџачку и 4. и 5. црногорску и 10 херцеговачку бригаду, које су тада формиране. Мањи дијелови расформираних одреда враћени су на територије својих срезова, гдје су дјјствовали као герилске групе све до повратка ових бригада, током прољећа и лета 1943. године. Процес прикупљања и поновног формирања партизанских одреда, који је био почео послје четврте непријатељске офанзиве, поново је обустављен и онемогућен операцијама непријатеља у петој офанзиви (битки на Сутјесци) које су обухватиле територију ових одреда.

¹¹ Зборник, т. III, књ. 7, док. 237 и 319, и књ. 10, док. 142: наређење о формирању и преглед бројног стања.

Руководства НОП-а у овим областима, обавијештена почетком септембра 1943. о формирању и доласку јединица 2. ударног корпуса у Херцеговину, Црну Гору и Санџак, извршила су припреме за прикупљање и поновно формирање партизанских одреда на својим подручјима. До потпуне реализације и формирања, односно обнављања партизанских одреда дошло је тек при продору јединица 2. корпуса (2. и 3. дивизије) у ове области, у септембру и октобру 1943. године, када су партизански одреди стављени под команду штаба 2. ударног корпуса, који је њима командовао непосредно и преко Главног штаба за Црну Гору и Боку, Главног штаба за Санџак (касније 37. дивизија) и штаба 29. херцеговачке дивизије, а затим преко корпусне и дивизијских војних области.

Одлуком штаба 2. ударног корпуса, у сагласности са партијско-политичким руководством на територији Црне Горе, Херцеговине и Санџака, формиран су бројни партизански одреди.

Преглед народноослободилачких партизанских одреда у саставу 2. ударног корпуса

1. У Црној Гори

Дурмиторски НОПО обновљен је 9. септембра 1943. У почетку је имао један, а до краја октобра 1943. два мања батаљона са око 100 бораца. Крајем новембра, у одреду су већ била три батаљона по 130—150 бораца, укупно око 400 бораца. Бројно стање и број батаљона у одреду стално се повећавао због прилива нових бораца током 1944. године, па је формацијски састав нарастао на 5 батаљона. За попуно новоформираних ударних бригада одред је дао комплетне батаљоне, послје чега је расформиран 15. марта 1944. године. Међутим, због прилива нових бораца и оперативних потреба дурмиторског краја послје дурмиторске операције, када су јединице корпуса биле повучене на друге правце, поново је обновљен 9. септембра 1944. године. Овај одред дефинитивно је расформиран 19. децембра 1944. године, пошто је његово подручје било потпуно ослобођено од непријатеља и на њему извршена пуна мобилизација, па су га обезбјевиле јединице Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ).

Дурмиторски одред је формиран на територијама срезова Шавник и Жабљак, а по потреби је дејствовао и у сусједним срезовима.

Састав команде одреда се због помјерања кадрова мијењао. Од реорганизације до расформирања састав је био слиједећи: команданти Обрад Цицић, Стојан Жугић, Аћим Тадић и Јосиф Маловић; политички комесари Мићун Јауковић и Радован Војиновић.

Комски НОПО формиран је 9. септембра 1943. за територије берањског, андријевичког и колашинског среза. Приликом формирања имао је два батаљона, а почетком 1944. три батаљона по 100—150 бораца. У одреду је било око 350—400 бораца. На његовој територији налазило се седам команди мјеста са посадним четима (јачине укупно око 300 бораца) и пет партизанских стража.

У фебруару 1944. године (3. фебруара) Комски одред је подијељен на два одреда: *Комски*, за срезове берански и андријевички, и *Колашински*, за срез колашински. Колашински одред убрзо је расформиран (5. марта 1944), па је територија колашинског среза поново укључена у надлежност Комског одреда. Људство Колашинског одреда укључено у састав 9. црногорске бригаде.

Пошто је територија Комског одреда била ослобођена и на њој извршена потпуна мобилизација, наређењем штаба 2. ударног корпуса од 19. децембра 1944. Комски одред је расформиран, а његово људство укључено у јединице 3. ударне дивизије.

Командни састав одреда се, због помјерања кадрова, током постојања одреда често мијењао. Његови команданти су били Панто Малишчић, Владо Санчић и Мирко Кршић, а политички комесари Радивоје Вукићевић и Војо Зечевић. У Колашинском одреду командант је био Душан Драговић, а политички комесар Лакић Булатовић.

Ловћенски НОПО поново је формиран септембра 1943. године, наредбом Главног штаба за Црну Гору и Боку, а од октобра 1943. под непосредном је командом штаба 2. ударног корпуса. Од краја фебруара 1944. дјејствује у саставу Приморске оперативне групе. Дјејствовао је у старој Црној Гори и Боки Которској, а учествовао је у ослобођењу Црногорског приморја и долине Зете.

Одред је расформиран на основу наређења штаба 2. корпуса 19. децембра 1944. године, пошто је његово подручје било потпуно ослобођено. Давао је људство за попуну пролетерских и формирање нових црногорских бригада. По расформирању, преостало људство из његовог састава укључено је у јединице КНОЈ-а. У одреду су били команданти Никола Поповић и Стево Лопичић, а политички комесари Андрија Пејовић и Мићан Петричевић.

Бројно стање Ловћенског одреда, због давања попуне пролетерским и новоформираним бригадама, било је промјенљиво и варирало је од 50 до 400 бораца. Почетком 1944. одред је имао два батаљона: 1. ударни (Катунски) и 2. ударни (Команско-загарачки) са укупно 163 бораца. На територији овог одреда постојале су три теренске чете: Цеклинска, Љешанска и Барска, јачине од 30 до 50 бораца, као и неколико команди мјеста са посадним дијеловима и партизанским стражама. Команско-загарачки батаљон му је неко вријеме био потчињен у командном погледу, а формацијски је припадао Зетском одреду."

Никишићки НОПО је формиран, односно обновљен на територији никшићког среза у првој половини септембра 1943. године од Бањско-вучедолског и *Рудинско-трепачког* батаљона. Бројно стање одреда било је око 90 бораца, да би већ почетком 1944. порасло на око 170 бораца (у фебруару је имао само 120 бораца), а нешто касније — на око 350 бораца. Бројно стање одреда се често мијењало због давања људства за попуну новоформираних бригада. Одред је водио борбе са Нијемцима и четницима на свом оперативном подручју, самостално и у саставу Приморске оперативне групе. Код команди мјеста на територији одреда постојале су посадне чете јачине око 130 бораца, а у Голији, партизанска стража од око 50 бораца. (Пошто је територија

ослобођена од окупатора и четника, одред је, на основу поменуте одлуке штаба 2. ударног корпуса, расформиран 19. децембра 1944. године, а људство укључено у јединице Приморске оперативне групе. Од обнављања до расформирања одреда команданти су били Милан Килибарда и Војо Ђурашевић, а политички комесари Саво Вујачић и Неђелко Мартиновић.

Зетски НОПО обновљен је септембра 1943. године на територији подгоричког и даниловградског среза. Крајем септембра и почетком октобра имао је око 300 бораца, а током даљег постојања бројно и организационо стање одреда се мијењало због давања попутне осталим јединицама. Одред је имао два до четири батаљона. Његов Команско-загарачки батаљон био је у командно-оперативном погледу потчињен Ловћенском одреду. Бројно стање и формација Зетског одреда мијењали су се због давања попутне и укључивања комплетних батаљона у састав 5. пролетерске и новоформираних црногорских бригада.

Зетски одред је дјејствовао на сектору Подгорица—Даниловград, Подгорица—Ријека Црнојевића и Подгорица—Лијева Ријека, а у 1944. у саставу јединица 3. дивизије и Приморске оперативне групе. Расформиран је 19. децембра 1944. године, одлуком штаба 2. корпуса, пошто је његова територија била ослобођена од окупатора. Људство одреда укључено је у састав јединица 3. дивизије. Код пет команди мјеста, које су постојале на територији одреда, налазиле су се посадне чете од по око 30 бораца. Зетски одред је 10. фебруара 1944. имао три ударна батаљона са око 100 бораца и два теретска батаљона: Јеленачки и Вражегрмско-павковићки са по 110 бораца. Тада је у одреду било око 500 бораца.

Командни састав одреда током његовог постојања се, због кадровских помјерања, мијењао, па су команданти одреда били Војо Тодоровић, Душан Филиповић, Владо Раичевић и Петар Шалетић, а политички комесари Спасо Дракић, Душан Вукотић, Спасоје Ивановић и Ђоко Вујошевић.

2. У Санџаку

На територији Санџака, прво под командом Главног штаба за Санџак, а затим под командом штаба 37. ударне дивизије, одчносно дивизијске области, постојало је више партизачких одреда који су, доласком јединица 2. ударног корпуса, формирану у Санџаку током септембра и октобра 1943. године.

Бјелополски НОПО формиран је октобра 1943. и до краја године нарастао на бројно стање око 360 бораца у три батаљона. Са приштапским дијеловима имао је око 430 бораца. Овај је одред дјејствовао на територији бјелополског среза. Комачдачт одреда је бчo Ђуро Ракочевић, а политички комесар Живко Жижић. Приликом формирања 4. санџачке бригаде одред је комплетно ушао у њен састав.

Пљеваљски НОПО је поново формиран септембра 1943. У почетку је имао око 80 бораца, да би ускоро нарастао на око 200 бораца.

Расформиран је 7. априла 1944. године; дао је своје људство за новоформиране јединице 37. дивизије.

Прибојски НОПО је био формиран октобра 1943. у прибојском срезу, а децембра исте године укључен је у састав 5. крајишке дивизије.

Пријепољски НОПО (Милешевски) формиран је крајем октобра 1943. године, а у децембру исте године укључен је у састав 4. санџачке бригаде и 5. крајишке дивизије.

Лимски НОПО био је формиран у ово вријеме у чајничком срезу, за дјејство на сектору Чајниче—Пљевља, али је ускоро расформиран за попуно осталих јединица. У штабу овог одреда били су командант Гојко Друловић и политички комесар Хамид Пљаковић.

У октобру 1944. на територији Санџака извршена је реорганизација и поновно формирање партизанских одреда.

Први санџачки НОПО у срезovima пљеваљском и пријепољском имао је око 140 бораца у два батаљона. Командант одреда је био Милојко Старчевић, а политички комесар Милош Радоњић.

Други санџачки одред (НОПО) у срезovima Прибој, Пријепоље, Нова Варош имао је око 200 бораца у три батаљона. Командант одреда је био Јовиша Милентијевић, а политички комесар Драго Стиговић.

Трећи санџачки НОПО у срезovima сјеничком, тутинском и новопазарском. Бројно стање одреда је било око 200 бораца у два батаљона. Командант одреда био је Стево Милутиновић, а политички комесар Љубиша Пешић.

Октобра 1944. године, пошто су остали одреди били расформирани ради попуно јединица 37. дивизије, поново је штаб 37. дивизије, због оперативних потреба, формирао *Санџачки НОПО*, који је крајем године ушао у састав јединица КНОЈ-а.

Санџачки одреди били су под непосредном командом штаба 37. ударне дивизије (претходно Главног штаба за Санџак), и поред борбених задатака вршили су мобилизацију и попуно јединица, а обављали су и друге послове ради обезбјеђења и јачања нове народне власти и њених институција.

3. У Херцеговини

Први сјевернохерцеговачки НОПО поново је формиран 23. новембра 1943. за дјејства на територији срезова Гацко, Невесиње и Билећа, и дијела столачког среза Дабар. Формиран је обједињавањем мањих одреда који су на овим територијама већ били формирани током септембра и октобра 1943. године. Крајем новембра 1943. одред је имао око 300 бораца у три батаљона. Дјејствовао је и на територијама коњичког, мостарског и калиновачког среза. Водио је борбу против окупатора, четника, усташа и домобрана. Поред борбених и других задатака, вршио је мобилизацију за попуно јединица 29. дивизије. Дјејствовао је по батаљонима, самостално или у саставу осталих јединица 29. дивизије. Запажено је његово дјејство на кому-

никацији Мостар—Невесиње. Давао је људство из свог састава за попуњу јединица ове дивизије. Расформиран је 18. јуна 1944. Командант је био Дако Кундачина, а политички комесар Трипо Шаренац.

Први јужнохерцеговачки НОПО поново је формиран 21. новембра 1943. обједињавањем мањих до тада формираних одреда у јужној Херцеговини за дјејства у чапљинском, столачком, љубињском и требињском срезу. Приликом формирања имао је око 300 бораца у три батаљона. Дјејствовао је на подручју својих, као и на територијама сусједних срезова: никшићког, дубровачког и мостарског, по батаљонима, самостално или у садјејству са јединицама 29. дивизије. Расформиран је 10. септембра 1944. године, с тим што је људство из његова састава ушло у састав новоформиране 14. бригаде. Командант је био Јован Андрић, а политички комесар Гојко Мињић.

Поред наведених одреда, услјед оперативних потреба на територији Херцеговине повремено су формиран и други партизански одреди.

Мостарски НОПО формиран је 16. марта 1944. за подручје мостарског и коњичког среза. Имао је 230 бораца у два батаљона Први командант био је Милан Мићевић, а политички комесар Енвер Ђемаловић. Овај је одред 13. септембра 1944. укључен у састав 13. херцеговачке бригаде.

Коњички НОПО формиран је 21. септембра 1944. са око 180 бораца у 3 чете. Дјејствовао је на територији коњичког и мостарског среза. Командант одреда је био Хамид Мушиковић, а политички комесар Акиф Салетовић. По ослобођењу Херцеговине ушао је у састав 11. и 14. херцеговачке бригаде.

Западнохерцеговачки НОП формиран је септембра 1944. са бројним стањем око 160 бораца у четири чете. Први командант био је Мартин Ђуле, а политички комесар Маријан Приморац. По ослобођењу Херцеговине ушао је у састав јединица 29. дивизије, а од 7. децембра 1944. у састав јединица КНОЈ-а.¹²

¹² Зборник, т. III, књ. 5, док. 5, 50 и 52, књ. 6, док. 6, 8, 112, 397, к. 7, док. 14 и 49 (о формирању одреда у Црној Гори). Исто т. I, књ. 16, док. 24, 54 и 75 (формирање одреда у Сањаку); Херцеговина у НОР-у, стр. 651; Војна енциклопедија, св. 6, стр. 663 (о формирању одреда V Херцеговини).

ПРЕГЛЕД И ПОДАЦИ О НЕПРИЈАТЕЉСКИМ ФОРМАЦИЈАМА
КОЈЕ СУ ВОДИЛЕ БОРБЕ СА ЈЕДИНИЦАМА 2. УДАРНОГ
КОРПУСА

Њемачке окупационе снаге су послије капитулације Италије, у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини повремено или стално држале јаче формације које су биле ангажоване у непрекидним борбама са јединицама 2. ударног корпуса. Због сталних акција јединица овог корпуса на комуникацијама и око гарнизона, окупаторске јединице су вршиле покрете и помјерања и нијесу имале стална мјеста боравка. Вршена је и смјена окупаторских јединица и њихово пребацивање са једног сектора на други.

На оперативном подручју 2. ударног корпуса као, уосталом, и на другим дијеловима југословенског ратишта, дјејствовале су слиједеће њемачке формације:

118. ловачка дивизија састава: 738. и 750. ловачки и 668. артиљеријски пук, са осталим дивизијским дијеловима.

Дијелови ове дивизије водили су борбе у 1943. и 1944. години у Црној Гори и Херцеговини: на Неретви и Сутјесци као и у рејонима Чапљине, Љубушког, Имотског, Пријепоља и Пјеваља.

7. СС дивизија »Принц Еуген« састава: 13. и 14. СС пјешадијаш пук и 7. артиљеријски пук, са приштапским батаљонима и органима снабдијевања.

Јединице ове дивизије дјејствовале су, током 1943. и 1944. године, на територији Црне Горе, Босне и Херцеговине, и у Санџаку, у рејонима Гацка и Автовца, Љубушког, Стоца, Чапљине, Невесиња, у долинама Таре и Лима, и на правцу Коњиц—Сарајево, као и на територији Србије другом половином 1944. године.

181. пјешадијска дивизија састава: 334, 359. и 363. пјешадијски и 222. артиљеријски пук, дивизијски дијелови и органи снабдијевања.

Дијелови ове дивизије дјејствују током 1943. и 1944. године у Херцеговини, Црној Гори и Санџаку, на правцима: Никшић—Подго-

рица, Рисаи—Грахово, Подгорица—Колашин, Никшић—Билећа—Требиње, у рејонима Боке Которске и Црногорског приморја.

369. легионарска »Вражеја« дивизија састава: 369. и 370. легионарски пук и 369. артиљеријски пук, и приштапски батаљони и органи снабдијевања. У 1943. и 1944. изводила је дјејства у Босни и Херцеговини и Црној Гори. Тежиште њене активности изражено је против 29. херцеговачке дивизије у Херцеговини: око Коњица, Мостара, ЈБубиња, Требиња, Гацка, Стоца, Невесиња и Билеће, и у приобалном појасу Плоче—Дубровник.

Прва брдска дивизија састава: 98. и 99. брдски пук и 79. артиљеријски пук, као и остале дивизијске јединице и органи снабдијевања.

Учествује у Санцаку и Црној Гори у операцијама »Кугелблиц« и »Рибецал« у децембру 1943. и августу 1944. године, на правцима: Сјеница—Пријепоље—Пљевља, на сектору Андријевица—Беране и на правцу Колашин—Жабљак.

Двадесет прва СС дивизија »Скендербег« састава: 1. и 2. СС брдски пук и 21. артиљеријски пук са ојачањима и органима за снабдијевање.

Дјејствује у 1944. години у Санцаку и Црној Гори, у рејонима: Андријевица—Беране, Плав и Гусиње, на сектору Нови Пазар—Сјеница и на Пештеру, као и у операцији »Рибецал«.

Тринаеста СС ловачка дивизија »Ханџар« састава: 27. и 28. ловачки и 13. СС артиљеријски пук, приштапске јединице и органи снабдијевања.

Дијелови ове дивизије дјејствовали су 1944. године у ширем рејону Мостара, у долини Пиве на правцу Дурмитора.

Двадесет друга гренадирска дивизија крајем 1944. и почетком 1945. године одступала је преко Санцака и водила борбе са јединицама 37. ударне дивизије на правцу: Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље и са јединицама 3. ударне дивизије на правцу Пријепоље—Мојковац.

Двјеста деведесет седма пјешадијска дивизија састава: 522, 523. и 524. пјешадијски пук и 297. артиљеријски пук и остали дијелови.

Ова дивизија је дјејствовала у 1943. и 1944. години у Црној Гори и Санцаку, у долини Лима на правцу Андријевица—Беране, и на правцу Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље—Вишеград, почетком 1945. године.

Сто четврта ловачка дивизија састава: 724. и 734. пјешадијски и 654. артиљеријски пук.

Дијелови ове дивизије дјејствују крајем 1944. у рејону Трнова и Калиновика, а потом априла и почетком маја 1945. у долини Уне и у рејону Картовац против 3. ударне дивизије и јединица 5. ударног корпуса.

Дивизија »Бранденбург« дјејствовала је својим дијеловима на територији Црне Горе у операцијама »Кугелблиц« и »Рибецал« у саставу 1. брдске дивизије и самостално против 3. ударне дивизије и осталих јединица 2. корпуса.

Четрдесет прва гренадирска дивизија састава: 1230, 1231. и 1232. гренадирски пук и остале дивизијске јединице.

Ова дивизија одступала је децембра 1944. од Сјенице преко Пријепоља и Прибоја за Вишеград и водила борбе са дијеловима 37. дивизије 2. корпуса.

Њемачке дивизије су биле промјенљивог бројног стања, али су у просјеку имале од 12.000—20 000 војника.

Нијемци су у неким борбама ангажовали и своје јединице изван састава дивизија: самосталне бригаде, батаљоне и пукове, и борбене групе разног састава. Тако је запажено учешће и слиједећих формација: 963. тврђавске бригаде у децембру 1944. године, на правцу Нови Пазар—Пријепоље—Вишеград; Тврђавске пјешадијске бригаде »Ангермилер« у долини Лима и на правцу Нови Пазар—Пријепоље; 1017. тврђавске пјешадијске бригаде, која је водила борбе V децембру 1944. године око Подгорице и на правцу Подгорица—Колашин—Пријепоље; 1001. тврђавског пјешадијског батаљона код Мостара и Невесиња крајем 1944. године; Самосталног добровољачког полицијског пука »Санџак« око Сјенице и Новог Пазара; Полицијског пука »Нагел« на правцу Нови Пазар—Прибој—Вишеград и на прузи Стамболчић—Сарајево; Полицијског ескадрона »Грчка« у децембру 1944. године, који је одступао правцем Нови Пазар—Сјеница—Прибој—Вишеград; као и борбених група под разним називима (»Шајрлеча«, »Брендл«, »Болман«, »Хес«, »Кремплер«, »Леб«, »Ремолт«, »Стрипел«, »Вајо«), које су током 1944. дјејствовале на територији Санџака и у Херцеговини. Групе су биле различитог састава и формиране су за извршење одређених задатака на појединим секторима¹³

Поред њемачких јединица у борби против јединица 2 ударног корпуса ангажоване су неке *бугарске јединице* и *италијански фашистички батаљони*.

Квислиншке снаге чиниле су разне домобранске и усташке формације, затим четничке јединице формиране у бригаде и корпусе под командом Петра Баћевчића у Херцеговини, Воја Лукачевића у Санџаку и Павла Ђуришића у Црној Гори, као и разне јединице муслиманске милиције, полицијске и јединице осигурања.

Од *квислиншких формација* најчешће су се сукобљавале са јединицама 2. ударног корпуса на територији Херцеговине, Црне Горе и Санџака слиједеће јединице:

1) У Херцеговини:

а) усташе и домобрани

6. домобранска пјешадијска дивизија,
2. домобрански горски здруг,
6. усташки стајаћи дјелатни здруг,
9. усташки стајаћи дјелатни здруг,
9. усташко-домобранска горска дивизија,
8. домобрански посадни здруг;

13 Војни гласник, бр. 1, 2, 3. и 4. Године 1953. године.

б) четничке снаге

1. и 2. невесињска бригада,
Гатачка четничка бригада,
Мостарска четничка бригада,
Коњичка четничка бригада,
Голијска четничка бригада,
Требињска четничка бригада,
Билећка четничка бригада,
Љубињска четничка бригада,
Столачка четничка бригада,
Дубровачка четничка бригада,
Бококорска четничка бригада.

Повремено су учествовале у борбама

1. и 2. калиновачка четничка бригада,
Рогатичка четничка бригада,
Фоча[^]ска четничка бригада,
Сарајевска четничка бригада,
Јединице из групе четничког корпуса Војислава Лукачевића и
Миливоја Обрадовића.

2) У Црној Гори и Санџаку:

а) Четничке снаге

1. и 2. андријевичка четничка бригада,
1. и 2. беранска четничка бригада,
1. и 2. колашинска четничка бригада,
1. и 2. бјелопољска четничка бригада,
Дурмиторска четничка бригада,
Милешевска четничка бригада,
Никшићка четничка бригада,
Нововарошка четничка бригада,
Пљеваљска четничка бригада,
Подгоричка четничка бригада,
Прибојска четничка бригада,
Пријеполска четничка бригада,
Вучедолска четничка бригада,
Катунска четничка бригада,
Приморска четничка бригада,
Ријечко-црмничка четничка бригада,
Кучко-братоношка четничка бригада,
Зетска четничка бригада,
Бјелопавлићка четничка бригада,
Бокелска четничка бригада.

Повремено су учествовали у борбама и дијелови Српског добровољачког корпуса.

КВИСЛИНШКЕ ФОРМАЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ, ХЕРЦЕГОВИНИ
И САНЦАКУ И ЊИХОВ ПОРАЗ

Послије капитулације Италије крилашке формације у Црној Гори су се углавном распале (њихова руководства су се смјестила по градовима и ставила под окриље њемачког окупатора), док су се четници Драже Михаиловића, под утицајем неких командачата (Павла Ђуришића, Воја Лукачевића, Јакова Јововића, Вука Калаитовића, попа Перишића, Милорада Поповића и других), активирали у тежњи да искористе капитулацију италијанске војске и дођу до наоружања и опреме. Исто тако, настојали су да изврше мобилизацију војних обвезника ради формирања и попуне јединица и преузимања власти. Рачунали су и на скоро искрцавање англо-америчких снага и долазак краља и избјегличке владе ради успостављања власти старе Југославије. У томе их је омео продор и долазак јединица 2. ударног корпуса на ова подручја, што је утицало на јачање народноослободилачког покрета и добровољчи прилазак нових бораца јединицама, које су у свом наступању успјешно нападале четничке формације у Херцеговини и Црној Гори и ликвидирале неколико њихових команданата и штабова.

У току 1944. четничке формације су доживеле многе поразе на оперативном подручју 2. ударног корпуса, па су се њихови остаци повукли и ослонили на окупаторске гарнизоне, из којих су, потпомогнути од њемачких јединица, вршили повремене испаде на ослобођене територије. У тим условима четнички команданти су око себе окупили мање формације које су повремено попуњаване присилном мобилизацијом обвезника и са њима ступали у дјевства против наших јединица.

У завршним операцијама НОВЈ за ослобођење земље, када се окупатор почео извлачити са овог подручија, остаци четника, усташа, домобрача, муслиманске милиције и других квислинга су доживљавали судбину окупатора. У покушајима да се извуку из земље, уништени су на правцу гоњења ка западним границама или заробљени на територији Словеније. Појединци и групе који су избјегли пораз и заробљавање, ускоро су до завршетка рата ликвидирани и похва-

тани као одметници. Ослобођење источних дијелова земље и повлачење квислиншких формација са јединицама њемачке армијске групе »Е« са оперативног подручја 2. ударног корпуса довело је четничке команде и команданте у тешку ситуацију. Покушавали су да нађу излаз разматрањем више варијанти — повлачењем са Нлјемцима, повезивањем са англо-америчким снагама на обалама Јадрачког мора или организовањем фронта на југословенско-албачкој граници који би се повезао са Грчком. Нешто касније, код Драже Михаиловића родила се идеја да се јединице врате на своје терене и да организују герилску борбу против наших јединица и НОП-а, рачунајући да ће им западни савезници ускоро пружити помоћ и прихватити их, што су им обећали краљ и избјегличка влада.

У току повлачења међу четничким командантима дошло је до размимоилажења и отцјепљења од Драже Михаиловића, који је инсистирао да се јединице врате у Црну Гору, Херцеговину и Србију ради организовања гериле и подизања устанка.

Павле Ђуришић из Црне Горе и Војо Јукачевић из Херцеговине покушали су да успоставе везу са англо-америчким снагама како би створили услове за ко¹цетрацију свих четничких снага на сектору Неретва—Дубровник—Бока Которска—Бојана. Ђуришић је успоставио ко такт и сарадњу и са албанск¹ м нацио талистима ради коришћења њихове територије за даље заједничке акције. Истовремено, предузимао је мјере да преузме власт и послје повлачења Нијемаца, ради чега је формирао и Национални комитет за Црну Гору. Уплашивши се од ове Ђуришићеве акције, црногорски федералистички покрет је одустао од даље сарадње и његово вођство се повукло у илегалност.

Пошто су јединице 2. корпуса ослободиле Црногорско приморје, Боку Которску и Дубровник, то су се четничке снаге, захваћене општом пометњом и оптерећене великим бројем избјеглица из ових области, повлачиле и трпјеле велике губитке не само у борби већ и од изнемоглости, глади и сурових зимских услова. Четнички команданти су изгубили см тсао за оријентацију и реално расуђивање, па су падали у све веће тешкоће. Покушавали су на раз¹е начине да се извуку испод удара наших јединица, које су их у стопу гониле, заједно са окупаторским јединицама у чијем саставу су се четници налазили.

У тој неизвјесности и хаосу који је обухватио четничке редове дошло је до недисциплине и непослушности командачата и војника, до међусобних сукоба и обрачуна, до потпуне дезоријентације и деморализације. То се нарочито изразило по доласку четничких снага у Босну, у рејон Требаве, гдје је Павле Ђуришић стигао са црногорским четницима половином фебруара 1945. године. На саста¹ку са Дражом Михаиловићем Павле Ђуришић је инсистирао на даљем покрету према Словенији, камо су се већ пробиле неке четничке јединице (из Босанске и Книнске крајине) као и припадници Српског добровољачког корпуса (Недић, Љотић), са којима је одржавао везу. Међутим, главни четнички командант Дража Михаиловић захтијевао је да се четничке јединице врате¹а своје територије и наставе герилску борбу, што је, свакако, у тим условима било нереално, јер су у Србији, Црној Гори и Херцеговини већ успјешно функционисали орга-

ни нове народне власти, а наше снаге контролисале територију. Днјелећн мишљење Павла Ђуришића, прикључили су му се хердеговачки, санџачки и дио српских четника, тако да је главнина четничке војске, ипак, одступила са њемачким снагама према Словенији.

Послије разилажења са Дражом Михаиловићем, Павле Ђуришић долази у контакт са Секулом Дрљевићем, који је боравио у Загребу, уживао наклоност и заштиту усташке власти и заносио се мишљу о независној Црној Гори под окриљем Нијемаца и тзв. Независне Државе Хрватске. Са тих позиција ступио је у преговоре са Павлом Ђуришићем, у којима је дошло до споразума да се његове четничке снаге ставе под врховну команду Секуле Дрљевића. Павле Ђуришић је, наиме, намјеравао да искористи Секулу Дрљевића за пребацивање својих трупа преко територије НДХ, и у том правцу су били постигнути неки аранжмани са хрватским властима, док је циљ Секуле Дрљевића био да разбије четнике Драже Михаиловића.

Овај договор је ускоро, половином марта, Павле Ђуришић прекинуо. На своју руку прешао је на лијеву обалу Босче, а затим се упутио десном обалом Саве на запад ка долини Врбаса. Прешавши Врбас прикупио је дијелове свих четника у рејону Лијевча Поља. Да би спрјечиле њихов даљи покрет, усташко-домобрачске снаге из околних гарнизона на захтјев Секуле Дрљевића, извршиле су напад на четнике у овом рејону и нанијеле им знатне губитке; мањи дио се пробио на Козару, гдје су их дочекале јединице НОВ и разбиле. Неколико дана касчије, на иницијативу Секуле Дрљевића, усташе су заробиле Павла Ђуришића са групом од око 150 четника (међу њима су били Петар Баћовић, Захарија Остојић, Драгиша Васић и други), интернирали их у логор Јасеновац, а затим погубили.

Остаци црногорских и других четника с усташама и домобранима наставили су повлачење под притиском наших јединица у правцу Словеније, гдје је већ био упућен транспорт избјеглица и рањеника. Капитулација Њемачке затекла их је највећим дијелом у Словенији, између Зиде од Моста и Цеља, гдје им је, заједно са њемачким јединицама, одсјече а одступница. У том хаосу и међусобном обрачуна четници Павла Ђуришића успјели су да се освете и побију неколико присталица и функционера, као и самог Секулу Дрљевића и Бошка Аграма, који су били успјели да пређу аустројско-југословенску границу.

У завршној фази свог постојања црногорски четници су покушали да се прикупе и организују (Васо Вукчевић) ради организованог повлачења за Аустрију, али су били онемогућени од савезничких и наших јединица, које су избиле на границу. Само је мањи дио успио побјећи и отићи у емиграцију.

Са дијеловима својих снага Дража Михаиловић је покушао да се из Босанске крајине врати за Србију. Преко источне Босне избио је у долину Дрине, гдје су његове снаге биле сачекане и разбијене и већином уништене од јединица 37. дивизије и КНОЈ-а на простору Зелечгоре и Сутјеске. Дража Михаиловић је успио да се са мањом групом пробије према Романији, да би се још неколико мјесеци као одметник сакривао и пребацивао из мјеста у мјесто и био ухваћен и предат народном суду, који га је у Београду осудио на смрт.

Исте судбине био је Вук Калаитовић, четнички командант из Санцака, који се вратио из рејона Бања Луке у Санцак са групом својих припадника, али је ускоро откривен и после гођења од јединица КНОЈ-а годину дана касније убијен. Воја Лукачевић је покушао да се повеже са савезницима, али је ухваћен у рејону Билеће, предат народном суду и осуђен као ратни злочинац. Велики дио руководства федералистичког покрета и националиста заробљен је још у новембру и децембру 1944. године, приликом ослобођења Црне Горе. Издајници су предати народном суду, који их је осудио за саучесништво и сарадњу са окупатором и за злочине према народу.

Тако се завршила судбина кваслиншких организација и њихових руководстава у Санцаку, Херцеговини и Црној Гори. Већина њихових команданата је још у току рата или непосредно после рата ликвидана или изведена пред народни суд. Остаци њихових формација били су уништени или заробљени у завршним операцијама, а појединци и мање групе, који су се прикривали на ослобођеној територији, уништени су или похватани одмах после рата.¹⁴ Онај дио који је успио да побегне у иностранство ставио се у службу страних обавештајних служби и реакционарних снага, као екстремна антијугословенска политичка емиграција.

¹⁴ Др. Радоје Пајовић: *Контрареволуција у Црној Гори 1941-1945*, Обод, Цетиње, 1977. године.

ПРЕГЛЕД ГУБИТАКА

Преглед обостраних губитака сачињен је на основу извода оперативног дневника штаба 2. ударног корпуса за вријеме од 12. септембра 1943. до 31. децембра 1944. године. Губици од 1. јануара 1945. и до краја рата приказани су у тексту монографије.¹⁵

1) *Непријатељски губици
у људству*

мртвих	29.803
рањених	15 947
заробљених	5.427

у наоружању

заплијењено пушака	4.520
минобацача	213
топова	111
митраљеза	240
пушкомитраљеза	665
тенкова	21
разних возила	966
и већа количина муниције, бомби, граната, пиштоља, машинки и разне ратне опреме, одјеће и намирница.	

2) *губици јединица 2. корпуса:*

погинулих	1.697
рањених	3.215
несталих	236

губици италијанске дивизије »Гарибалди« по недовољно провјереним подацима су 3.646 погинулих, рањених, умрлих од бољести и несталих борзана.

¹⁵ З б о р н и к, т. III књ. 9. док. 295 и т. III, књ. 10, док. 144.

ОСА КОМАНДОВАЊА ШТАБА 2. УДАРНОГ КОРПУСА
(10. септембра 1943—22. априла 1945)¹⁹

Фоча (10. IX 1943) — Миљевина (12. IX) — Јелашце (14. IX) — с. Околишта (15. IX) — с. Мушићи (16. IX) — Миљевина (19. IX) — Копилово (20. IX) — с. Велениће (21. IX) — Доњи Мештровач (21. IX) — Тепца (22. IX) — Жабљак (23. IX) — Тушина (25. IX) — Блатина (26. IX) — Колашин (27. IX) — Требаљево (30. IX) — Колашин (6. X 1943) — с. Лубнице (7. X) — Беране (10. X) — Санџак (18. X) — Колашин (19. X) — Доња Поља (20. X) — Шаховићи — Пљевља (22. X) — Пљевља (23. X) — Глибаће (5. XII 1943) — Негобуђе (6. XII) — Боан (7. XII) — Миоска (9. XII) — Колашин (10. XII) — Манастир Морача (14. IV 1944) — Горња Морача (14. VIII) — Драговића Поље (15. VIII) — Мљетичак (16. VIII) — с. Дужи (19. VIII) — Јаворак (23. VIII) — Пресјека (24. VIII) — Д. Сриједе (25. VIII) — с. Ноздре (31. VIII) — Горње Поље (2. IX) — Ђераонића Гора (3. IX) — Гвозд (6. IX) — Никшић (19. IX) — Гацко (21. I 1945) — Калиновик (8. III 1945) — Сарајево (6. IV) — Приједор (19—22. IV 1945). Укључење у штаб 2. армије (24. IV).

¹⁹ Изводи по оперативном дневнику штаба 2. ударног корпуса, 3 б о р н и к, т. III књ. 9, док. 293, и т. III књ. 10, док. 144.

САВЕЗНИЧКА ПОМОЋ 2. УДАРНОМ КОРПУСУ У ТОКУ
1944. ГОДИНЕ

У току 1944. године, у времену јануар—октобар 1944, савезници, претежно Велика Британија, а од септембра и СССР, допремали су јединицама 2. ударног корпуса оружје, муницију, опрему, храну, санитарски и други материјал преко аеродрома у Беранама, Колашину, Андријевици, Радовчу, Негобуђу, Гацком, Дабру, Брезној и Никшићу. Допрема је вршеч са преко 800 транспортних авиона (спуштањем или бацањем материјала на аеродроме). У повратку авиони су пребацивали наше рањенике у Италију.

Послије ослобођења Дубровника (октобра 1944), јединице 2. корпуса су се снабдијевале преко своје базе у Дубровнику у коју је материјал из базе НОВЈ у Барију (Италија) допреман бродовима.

У току новембра и децембра 1944, савезнички авиони су подржавали јединице 2. корпуса бомбардовањем непријатељских гарнизона и колона у одступању, а ескадриле нашег ратног ваздухопловства пружале су подршку јединицама корпуса у завршним борбама 1945. године.

Током 1944. године, јединице 2. корпуса спасле су преко 150 савезничких авијатичара (Американаца и Енглеза), који су се принудно спуштали на територију коју су ослободиле јединице 2. корпуса.¹⁷

¹⁷ Подаци су дати према оперативном дневнику 2. ударног корпуса 3 б о р н и к, т. III, књ. 10, док. 144.

Прилог бр. 1

ПРЕГЛЕД
БРОЈНОГ СТАЊА ЈЕДИНИЦА 2. УДАРНОГ КОРПУСА
НА ДАН 1. ЈАНУАРА 1945. ГОДИНЕ

Једнице 2. ударног корпуса имале су слиједећи број људи:¹⁸

Штаб корпуса и приштапске јединице	686
3. ударна дивизија	5.606
29. ударна дивизија	7.370
Војна област 29. дивизије	3.029
37. ударна дивизија	7.991
Приморска оперативна група (ПОГ)	5.682
Арtilеријска група корпуса	2.091
1. црногорска бригада народне одбране	1.614
Италијанска партизанска дивизија »Гарибалди« (приближни подаци) око	4.000

¹⁸ Зборник, т. III, књ. 10, док. 141 и 142.

СПИСАК
КОМАНДНОГ САСТАВА ШТАБОВА ДИВИЗИЈА И ШТАБА
2. УДАРНОГ КОРПУСА

1. Штаб 2. корпуса:

а) *команданти:*

Пеко Дапчевић (септембар 1943—јул 1944)
Радован Вукановић (јул 1944—април 1945)

б) *политички комесари:*

Митар Бакић (септембар 1943—јул 1944)
Радоје Дакић (јул 1944—новембар 1944)
Војо Николић (новембар 1944—април 1945)
Бошко Ђурнчковић (април 1945)

в) *замјеник команданта за корпусну војну област:*

Ђоко Миравевић (фебруар 1944—мај 1945)

г) *начелници штаба:*

Рудолф Приморац (септембар 1943—јул 1944)
Раде Хамовић (јул—октобар 1944)
Вељко Жижих (октобар 1944—фебруар 1945)
Милутин Дапчевић (фебруар—април 1945)

2. Штаб 2. пролетерске дивизије:

а) *команданти:*

Љубодраг Ђурић (септембар—децембар 1943)
Љубо Вучковић (децембар 1943—септембар 1944)
Средоје Урошевић (септембар 1944)

б) *политички комесари:*

Слободан Пенезић (септембар—децембар 1943)
Милосав Милосављевић (децембар 1943—јул 1944)
Милинко Ђуровић (јул—децембар 1944)
Милија Станишић (децембар 1944)

в) *начелници штаба:*

Стојадин Солдадовић (10. септембар—15. децембар 1943)

Саво Дрљевић (15. децембар 1943—јул 1944)

3. Штаб 3. ударне дивизије:

а) *команданти:*

Радован Вукановић (септембар 1943—јул 1944)

Саво Бурић (јул 1944)

б) *политички комесари:*

Јово Капичић (септембар 1943—децембар 1944)

Вуко Тмушић (децембар 1944—фебруар 1945)

Свето Радојевић (фебруар 1945)

в) *начелници штаба:*

Божо Лазаревић (септембар—новембар 1943)

Нико Јовићевић (новембар 1943)

4. Штаб 29. дивизије:

а) *командант:*

Владо Шегрт (децембар 1943)

б) *политички комесари:*

Драгиша Ивановић (новембар 1943—август 1944)

Војо Ковачевић (август 1944—новембар 1944)

Вукашин Мићуновић (новембар 1944)

в) *начелници штаба:*

Раде Хамовић (новембар 1943—јул 1944)

Драго Ђукановић (јул 1944)

г) *замјеници команданата за дивизијску војну област:*

Петар Комненић (мај 1944—новембар 1944)

Никола Видачић (новембар 1944—мај 1945)

5. Штаб 37. ударне дивизије:

а) *команданти:*

Жарко Видовић (фебруар 1944—фебруар 1945)

Чедо Друловић (фебруар 1945)

б) *политички комесари:*

Мило Јовићевић (фебруар 1944—децембар 1944)

Велимир Љујић (децембар 1944—фебруар 1945)

Данило Кнежевић (фебруар 1945)

в) *замјеник команданта за дивизијску војну област:*

Никица Кнежевић (фебруар 1944)

г) *начелници штаба:*

Раде Кнежевић (фебруар 1944—март 1945)

Душан Филиповић (март 1945)

6. Приморска оперативна група
- а) *командант:*
Радомир Бабић (фебруар 1944—април 1945)
  - б) *политички комесари:*
Јагош Ускоковић (фебруар 1944—август 1944)
Бошко Ђуричковић (август 1944—април 1945)
  - в) *начелници штаба:*
Новак Перућида (фебруар 1944—1945)
7. Штаб италијанске дивизије »Гарибалди«:
- а) *команданти:*
Ђовани Оксидио (децембар 1943—јун 1944)
Карло Равнић (јун 1944—април 1945)
  - б) *политички комесар:*
Ристо Вулећић (децембар 1943—април 1945)
  - в) *начелници штаба:*
Карло Циљери (до јуна 1944)
Сесићо Марчело (јун 1944. до краја)
8. Штаб Артиљеријске бригаде корпуса:
- а) *Команданти:*
Милош Пајевић
Душан Секулић
  - б) *политички комесар:*
Вукота Радовић

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. ИЗВОРИ:

а) Архивска грађа

Архив Војноисторијског института, фондови докумената и микро-тека

Архив Историјског института Црне Горе.

б) Штампана грађа:

Зборници докумената и података о НОР-у југословенских народа, Војноисторијски институт (ВИИ) ЈНА Београд, Т. I, Т. II, Т. III, Т. IV, Т. V, Т. IX, Т. XI, Т. XII.

ц) Ратни дневници:

Оперативни дневник 2. ударног корпуса (Архив ВИИ)

Оперативни дневници дивизија (Архив ВИИ)

Дневник команданта 3. дивизије (Архив ВИИ)

Ратни дневник Врховне команде Вермахта (Архив ВИИ)

д) Мемоарска грађа:

Историјат њемачке 181. дивизије, изјава генерала Лера (Архив ВИИ)

2. ЛИТЕРАТУРА:

а) Чланци:

Бошко Ђуричковић, *Кратак преглед борби за ослобођење Црне Горе крајем септембра 1944.*, Војноисторијски гласник 2—3, Београд 1955. г.

Митар Ђуришић, *Дејства 3. ударне дивизије у сарајевској операцији и до краја рата*, ВИГ 1965, 1966.

Петар Вишњић, *Нека борбена дејства 2. ударног корпуса у првој половини 1944. године*, Историјски институт Црне Горе, Цетиње, 1954.

В. Стругар—П. Раичевић, *Развитак НОБ у Црној Гори 1941—1945*. Историјски записи, књ. XI св. 1—2, Цетиње 1955.

Радован Вукановић, *Утицај 2. ударног корпуса НОВЈ у Црној Гори на развој НОБ у 1943. год.*, Историјски записи Титоград, књ. XXVIII св. 3—4;

Оперативна искуства из дејстава групе корпуса око Сарајева и у долини Босне крајем марта и почетком априла 1945. године, Војно дело 3/1975;

Офанзива окупаторских јединица на ослобођену територију Црне Горе у августу 1944, Историјски записи, књ. XXXIII 2/1975.

б) Књиге:

Пеко Дапчевић, *Значај и снага маневра*, ВИЗ Војно дело, Београд 1954.

Нико Јовићевић, *Од пете офанзиве до слободе*, Војно дело Београд 1955.

Радован Вукановић, *Ратни пут 3. дивизије*, ВИЗ Београд 1970.

Ослободилачки рат народа Југославије, к. 2, ВИИ, Београд 1965.

Завршне операције за ослобођење Југославије, ВИИ, Београд 1957

Јован Вукотић, *Друга пролетерска дивизија*, Војно дело Београд 1972.

Херцеговина у НОР-у, Војно дело, Београд 1961.

Жарко Видовић, *Трећа пролетерска бригада*, Војно дело, Београд 1972.

Раде Кнежевић, *Борбе 37. дивизије*, Београд 1950.

Енциклопедија Југославије, св. 1, 2, 3 и др., Лексикографски Завод, Загреб

Војна Енциклопедија, св. 1—10, Београд 1960—67.

Војни гласник, год. 1953, св. 1—4

Хронологија НОР 1941—45. ВИИ, 1963, Београд

Хронологија НОБ у Црној Гори 1941—45, Историјски институт Црне Горе Титоград, 1963.

Милутин Морача, *Ратни дневник*, Војно дело, Београд 1962.

Љубодраг Ђурић, *Ратни дневник*, Војно дело, Београд 1966.

Др Душан Живковић, *Бока которска и Паптровићи у НОР*, Војно дело Београд, 1964.

Глиго Мандић, *17. источнобосанска дивизија*, Војно дело, 1976.

Мирко Ђуковић, *Сањак*, Нолит—Просвета Београд 1964.

Д. Комненовић—М. Кресо, *29. херцеговачка дивизија*, ВИЗ 1979.

Др Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори*, Обод Цетиње, 1977.

Др Урош Костић, *Ослобођење Словенског приморја и Трста*, ВИИ, 1978.

САДРЖАЈ

	Страна
УВОД	6
ФОРМИРАЊЕ 2. УДАРНОГ КОРПУСА	17
1. Војно-политичка ситуација на евроиским ратиштима у вријеме капитулације Италије	17
2. Одлука Врховног команданта НОВ и ПОЈ о формирању 2. ударног корпуса	24
Г л а в а I	
ПРОДОР ЈЕДИНИЦА 2. УДАРНОГ КОРПУСА ИЗ ИСТОЧНЕ БОСНЕ У ХЕРЦЕГОВИНУ, ЦРНУ ГОРУ И САНЦАК	41
1. Продор њемачких јединица у области које су држале италијанске трупе до капитулације	41
2. Наступање 2. ударног корпуса према Херцеговини, Црној Гори и Санцаку	47
Прва етапа наступања: продор корпуса из источне Босне у Херцеговину и западни Санцак (12—30. септембра 1943).	52
Друга етапа наступања: продор у Бјелопавлиће, Пипере и област Васојевића, разбијање четника и привлачење италијанских јединица на страну НОБ (1—15. октобра 1943).	64
Трећа етапа наступања: консолидација и одбрана ослобођене територије	72
3. Формирање највиших органа власти, органа и организација народнослободилачког покрета у Црној Гори, Санцаку и Херцеговини.	78
Г л а в а II	
ОПЕРАЦИЈЕ 2. УДАРНОГ КОРПУСА ТОКОМ ЗИМЕ 1943—1944. ГОДИНЕ	85
1. Ситуација на оперативном подручју 2. ударног корпуса почетком децембра 1943. године	85

	Страна
2. Зимске операције у Саицаку, Херцеговини и Црној Гори за вријеме шесте непријатељске офанзиве . . .	87
Продор непријатеља на ослобођену територију у Саицаку	89
Борбена дјејства јединица 2. ударног корпуса на сектору јужног Саицака и долини ЈТима	96
Продор и дјејства Ударне групе батаљона 3. ударне дивизије у области старе Црне Горе	107
Борбена дјејства у долини Мораче и Зете на сектору Подгорица—Даниловград	111
Дјејства 2. пролетерске дивизије у источном Саицаку и њен први покушај продора у Србију	118
Покушај продора 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије у Србију током марта 1944. године	121
Борбена дјејства током зиме 1943/44. на оперативном подручју 29. ударне дивизије	127

Глава III

ОДБРАНА И ПРОШИРЕЊЕ ОСЛОБОБЕНЕ ТЕРИТОРИЈЕ У ПРОЉЕНЕ 1944. ГОДИНЕ	149
1. Продирање Приморске оперативне групе у област старе Црне Горс и према Црногорском приморју	149
2. Напад на непријатељске гарнизоне у долини Зете на сектору Подгорица—Даниловград	154
3. Напад непријатеља на ослобођену територију у Саицаку и противудар јединица 2. ударног корпуса	164
4. Продори јединица 2. ударног корпуса на територији источног Саицака и десне обале Лима	184
5. Одбрана ослобођене територије са мостобрана Бијело Поље—Бродарево	192

Глава IV

СТВАРАЊЕ И ОБЕЗБЈЕБЕЊЕ ОПЕРАТИВНЕ ОСНОВЕ ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ЈЕДИНИЦА НОВЈ И ЊИХОВ ПРОДОР У СРБИЈУ.	217
1. Формирање Црногорске Антифашистичке Скупштине Народног Ослобођења Црне Горе	219
2. Андријевичка операција	220

	Страна
3. Борбена дјјства на оперативном подручју 29. ударне дивизије током јула 1944. године	238
4. Сњијжничко-трусинска операција	240
5. Дурмиторска операција	248
Продор непријатеља на ослобођену територију Црне Горе августа 1944. године	248
Борбена дјјства на оперативном подручју Приморске оперативне групе	266
Борбена дјјства на оперативном подручју 29. ударне дивизије	269
Борбена дјјства 37. ударне дивизије и обезбјеђење продора 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у Србију	272

Г л а в а V

ДРУГИ УДАРНИ КОРПУС У ЗАВРШНИМ ОПЕРАЦИЈАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ, САНЦАКА И ХЕРЦЕГОВИНЕ (септембар 1944—јануар 1945).	281
1. Оперативна ситуација у Црној Гори, Санцаку и Херцеговини половином септембра 1944. године	281
2. Борбе за ослобођење Црне Горе, Санцака и Херцеговине	286
Борбена дјјства јединица 2. ударног корпуса према Подгорици, Рожају и у источном Санцаку	286
Дјјства јединица 2. ударног корпуса против окупаторских снага које су покушале да се гхробију из Боке Которске и долине Зете преко Рисна и Никшића за источну Херцеговину и Мостар	299
Дјјства јединица 2. ударног корпуса против 21. њемачког армијског корпуса за вријеме његовог повлачења и продора долином Мораче и Таре према Санцаку и источној Босни	307
Борбе за ослобођење Санцака	331
Ослобођење Херцеговине	336

Г л а в а VI

ДРУГИ УДАРНИ КОРПУС У ИСТОЧНОЈ БОСНИ И ЗАВРШНИМ БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ ЗЕМЉЕ	359
1. Војно-политичка ситуација на југословенском ратишту почетком јануара 1945. и задаци 2. ударног корпуса	359

	Страна
2. Дјејства јединица 2. ударног корпуса на правцу Калиновик—Трново, Коњиц—Иван седло и долином Праче	364
3. Други ударни корпус у Сарајевској оиерацији	385
4. Задаци и дјејства 2. ударног корпуса послије ослобођења Сарајева	404

Глава VII

ЗАКЉУЧЦИ О УЛОЗИ И НЕКИМ ОПЕРАТИВНО-ТАКТИЧКИМ ИСКУСТВИМА 2. УДАРНОГ КОРПУСА	413
ПРИЛОЗИ	427
Преглед и подаци о јединицама 2. ударног корпуса	429
Преглед и подаци о непријатељским формацијама које су водиле борбе са јединицама 2. ударног корпуса	451
Квислиншке формације у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку и њихов пораз	455
Преглед губитака	459
Оса комаидовања штаба 2. ударног корпуса	460
Савезничка помоћ 2. ударном корпусу у току 1944. године	461
Преглед бројног стања јединица 2. ударног корпуса на дан 1. јануара 1945. године	462
Списак командног састава штабова дивизија и штаба 2. ударног корпуса	463
Извори и литература	466